

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA TURANÇILIQ İDEYASININ BƏDİİ İNİKASI

İxtisas: 5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Ülviyyə Əli qızı Abdullayeva**

fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2024

Dissertasiya işi Xəzər Universitetinin “Dillər və Ədəbiyyatlar Departamenti”ndə yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Bədirxan Balaca oğlu Əhmədov

Rəsmi opponetlər: filologiya elmləri doktoru, dosent
Nailə Əbdül qızı Səmədova

filologiya elmləri doktoru, dosent
Esmira Seyfəl qızı Fuad

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Mehriban Səməd qızı Allahquluyeva

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.31 – Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının
sədri: _____ AMEA-nın həqiqi üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor
Rafael Baba oğlu Hüseynov

Dissertasiya şurasının
elmi katibi: _____ filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
İlhamə Mürsəl qızı Gültekin

Elmi seminarın
sədri: _____ filologiya elmləri doktoru, professor
Leyla Məcid qızı İmaməliyeva

IŞIN ÜMUMİ SƏCIYYƏSİ

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatı forma və məzmunca dəyişir; ədəbi-bədii düşüncəyə ictimai-siyasi proseslər kontekstində yeni mövzu və problematika daxil olur. Realizm, romantizm və maarifçi realizmin qovuşuğunda ədəbiyyat gündəlik həyata daha çox yaxın olur, ictimai fikrə təsir gücü artır. Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Firudin bəy Köçərli, Nəriman Nərimanov, Cəlil Məmmədquluzadə, Ömər Faiq Nemanzadə, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov və başqalarının məqalələrində ictimai-siyasi proseslərə, milli kimlik məsələlərinə geniş yer verilirdi. Bu dönmə həm də milliyyətçilik, türkçülük və turançılıq dönmə adlandırmaq olar. Bütün yazarların, publisistlərin, maarifçi realistlərin, tənqidi realistlərin və romantiklərin yaradıcılığını birləşdirən bir amil var idi; millət və onun gələcəyi. Millət amilinin tarixi, iqtisadi, siyasi, ictimai, mədəni aspektləri onun keçmişini və bugününü birləşdirmək və gələcəyə baxış konsepsiyasını ortaya qoymağı tələb edirdi. Romantiklərin öz yaradıcılıqlarında Turan idealına və Turançılıq ideologiyasına müraciət etmələri də buradan irəli gəlirdi.

Mövzunun aktuallığını şərtləndirən amillərdən biri odur ki, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan poeziyası yeni bir mərhələ ilə səciyyələnir. Bu mərhələni səciyyəvi edən Azərbaycan poeziyasının ənənəvi mövzu, ideya, forma və janrlardan yeni mövzu və problematikaya keçməsidir. Romantiklərin yaradıcılığında xalqın milli özünüdərk prosesi poetik şəkildə öz əksini tapmışdır. Bu özünüdərk prosesində milli kimliyini bəhləlmə, bu toplumu birləşdirən ideya və onu milli istiqlalə çatdırmaq məsələsi mühüm yer tuturdu. Bu ideologiyanın ictimai dövriyyəyə buraxılması müsəlmanların hansı məzhəbdən asılı olmayaraq birliyini təmin etməyə əsas verdi. Ə.Hüseynzadənin Türkiyədən gəldikdən sonra əvvəlcə “Həyat” qəzetini, sonra isə “Füyuzat” dərgisini nəşr etməsi ictimai fikrə bir yenilik gətirdi. Onun “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir” əsərində türklüyün, türkçülüyn tarixi və müasir vəziyyəti ortaya çıxarılır və dövriyyəyə yeni elmi qənaətlər daxil olur. Onun yolunu davam

etdirən “İrşad”, “Şəlalə”, “İqbal”, “Dirilik”, “Qurtuluş”, “Açıq söz”, “İstiqlal” və başqa mətbuat orqanlarında da bu ideallara geniş yer verilir və xalqın özünüdərk prosesində müəyyən addımlar atılırdı. Ə.Hüseynzadə, H.Cavid, A.Şaiq, M.Hadi, Ə.Cənnəti, A.Səhhət, Ə.Cavad, C.Cabbarlı, Əliyusif, Ə.Müznib, Umgülsüm və başqa şairlərin yaradıcılığında da bu ideya və ideallar özünün poetik əksini tapırdı. I Dünya savaşından sonra dünya arenasında türklüyün yeri daha aydın görünməyə başladığında və Türkiyədə gedən ictimai-siyasi proseslərdə türkçülük, islamçılıq və müasirlik üçlü düsturu formalaşmağa başladı. Bu üçlü formul getdikcə Azərbaycan ictimai və ədəbi fikrində elə bir mövqeyə sahib oldu ki, nəinki Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulmasında böyük pay sahibi oldu, hətta onun bayrağında əks olunan simvolu ilə dövlətçilik ideologiyasının rəmzinə çevrildi. Dissertasiyanın aktual edən əsas faktorlardan biri də, turançılığın ictimai fikirlə paralel olaraq, poeziyada keçirdiyi yolun mərhələlərini, xüsusiyyətlərini, mövzu və problematikasını araşdırmaq və ədəbiyyat tariximizdəki yerini müəyyənləşdirməkdir.

Mövzunun işlənilməsinə gəldikdə, demək lazımdır ki, sovet dövründə ədəbiyyatşünaslıq bu problemlərini yalnız adını çəkmiş və onu ortaya atan mətbuat orqanlarını “burjua mətbuatı”, şairlərin isə bir qismini “mürtəcə romantiklər” adı ilə tənqid etmiş, əsərləri dərc edilməmiş və araşdırmaya da cəlb edilməmişdir. Son illərdə isə türkçülüklə bağlı bir neçə araşdırmalar aparılmışdır. Bu problemlə bağlı ilk olaraq Ofelya Bayramova ilkin araşdırmalar aparmışdır. Onun Ə.Hüseynzadə əsərlərini transliterasiya edərək iki cildə “Seçilmiş əsərləri”ni dərc etməsi ilk addımlardan olmuşdur. Lakin burada poeziyada turançılıq ideyasını təsviri problemi yalnız Ə.Hüseynzadə yaradıcılığı və bir neçə cümlə ilə ifadə olunmuşdur. Filologiya elmləri doktoru Aybəniz Əliyeva (Kəngərli) “Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında türkçülük” dissertasiyası və eyniadlı monoqrafiyasında türkçülük problemini mükəmməl araşdırmış, lakin turançılıq probleminə epizodik şəkildə toxunmuşdur. Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığını təhlil edən romantizmşünas alim Vəli Osmanlı da

romantiklərin yaradıcılığı kontesktində problemə epizodik şəkildə münasibət bildirmişdir.¹

Tədqiqatın obyektini və predmeti. Tədqiqatın obyektini XX əsrin əvvəllərində yazıb yaratmış şairlərin yaradıcılığı təşkil edir. Lakin bu dövrün poeziyasında turançılıq məsələlərinə xüsusi önəm verilir və həm turançılığın özü, həm də ona gətirib çıxaran türkçü dünyagörüşün poetik əks etdirməsinə nəzər yetirilir. Tədqiqatın predmetinin əsasında isə turançılıq problemi, onun ideoloji və poetik dərkisi məsələsi durur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan poeziyasında Turan ideyası və turançılıq düşüncəsinin ədəbi, bədii inkişaf yolunu izləmək, onu müxtəlif istqamətlərdən araşdırmaq, poeziyaya gətirdiyi məzmunu ortaya çıxarmaqdan ibarətdir. Qarşıya qoyulmuş məqsədin həyata keçirilməsi ilə bağlı aşağıda göstərilən vəzifələrin yerinə yetirilməsi məqsəduğun hesab edilmişdir:

- Bədii poetik düşüncədə turançılıq, türkçülük düşüncəsinin əks olunması faktorlarının zəruriliyini ortaya çıxarmaq;

- Turançılığa gedən yolda milli özünüdərkini əsas faktorlardan biri olması amilini üzə çıxarmaq;

- “Həyat”, “Füyuzat”, “Yeni füyuzat” və başqa mətbuat orqanlarında türkçülük, turançılıq düşüncəsinin ictimai fikrə və bədii düşüncəyə meydan verməsi;

- Turançılıq və türkçülük düşüncəsinin ictimai fikirdə və bədii ədəbiyyatda formalaşmasında ictimai-siyasi proseslərin təsiri;

- Romantik şairlərin yaradıcılığında keçmişin, tarixin tərənnümündə türkçülük düşüncəsinin ortaya çıxması;

- Turan və turançılıq ideyasının nəzəri aspektlərinin konturlarının müəyyənləşməsi;

¹ Bayramlı, O. Milli mədəniyyətimizin böyük abidəsi // – Bakı: Füyuzat. – 2006, – s. V-XXIII; Kəngərli, A. Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında türkçülük / A.Kəngərli. – Bakı: Elm. – 2002. – 332 s.; Osmanlı, V. Azərbaycan romantizmi [2 cildə] / V.Osmanlı. – Bakı: Elm, – c. 1. – 2014. – 464 s.; Osmanlı, V. Azərbaycan romantizmi [2 cildə] / V.Osmanlı. – Bakı: Elm, – c. 2. – 2014. – 452 s.

- Turan və turançılıq düşüncəsinin yeni mərhələdə formalaşmasının tarixi aspektlərinin bütün mahiyyəti ilə aşkara çıxarılması;

- Qızıl alma idealının turançılığın turançılığın bir simvolu kimi poeziyada tərənnümünün aspektlərinin müəyyən edilməsi;

- Cümhuriyyət dönəmində turançılıq ideologiyasının poeziyada təsvirinin bir mərhələ təşkil etməsi və s.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat işində ədəbi-nəzəri kriteriyalardan istifadə zamanı tarixilik prinsipi əsas götürülmüşdür. Bu prinsip bədii materaillərin də təhlili zamanı əsas olmuşdur. Məhz bu prinsip əsasında bədii poetik nümunələr dəyərləndirilmişdir. Nəzəri materaillərin araşdırılmasında, bədii nümunələrin təhlilində tarixi xronoloji prinsipi gözlənilməklə müqayisəli təhlil və dəyərləndirmə metodundan da istifadə edilmişdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan poeziyasında turançılıq ideyasının təsviri və tərənnümünü ortaya çıxarmaq, mövzunu tam şəkildə əhatə etmək üçün aşağıda göstərilən müddəaların müdafiəsi nəzərdə tutulmuşdur:

- Turançılığın yeni dövrdə ortaya çıxışının tarixi və nəzəri aspektlərini müəyyənləşdirmək;

- Qızıl alma ideyasının Turançılığın əsas simvollarından biri kimi tarixi və müasir aspektlərini tədqiq etmək;

- Turançılığın, türkçülüyn ictimai və ədəbi fikrə transformasiyasında Azərbaycan mətbuatının rolunu müəyyən etmək;

- Romantiklərin yaradıcılığında turançılığın, türkçülüyn paralel şəkildə inikasının forma və məzmununu bəirləmək;

- Cümhuriyyətə gedən yolda üçlü formulun-türkləşmək, müasirləşmək, islamaşmaq,-ictimai və ədəbi fikrə təsirini tədqiq etmək;

- Cümhuriyyət dövrü poeziyasında turançılığın yeni bir tərənnüm mərhələ təşkil etməsini araşdırmaq və s.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. XX əsrin əvvəlləri poeziyada turançılıq ideyası ilk dəfə sistemli şəkildə araşdırılır. Problemin

qoyuluşu, ictimai-siyasi hadisələr kontekstində ortaya çıxışı və ictimai, ədəbi fikrə transformasiyasının üzə çıxarılması işin əsas yeniliklərindəndir. Tədqiqat işinin elmi yeniliyini şərtləndirən əsas cəhətlərdən biri də turançılığın nəzəri və tarixi aspektlərini fakt və nümunələrlə araşdırmaqdır. Türk milli düşüncəsində özünə yer etmiş Qızıl alma idealının türk və Azərbaycan ədəbiyyatında inikasının zəngin faktlar əsasında tədqiqi də tədqiqatın əsas yeniliklərindəndir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Çağdaş ədəbiyyatşünaslığımız üçün tədqiqat işi nəzəri və praktik əhəmiyyətə malikdir. Tədqiqat işinin müddəalarından və gəlinən elmi nəticələrində Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində turançılığın, türkçülüynün yeri və mövqeyinin müəyyən edilməsində bir mənbə kimi istifadə edilə bilər. Ə.Hüseynzadə, M.Hadi, A.Şaiq, H.Cavid, Ə.Müznib, Ə.Cənnəti, Ə.Cavad, C.Cabbarlı və bu kimi şairlərin yaradıcılığında turançılıq ideyasının araşdırılması bu ədəbi şəxsiyyətlərin ədəbiyyat tarixindəki yerini və mövqeyini müəyyənləşdirmək baxımından da önəmli əhəmiyyətə malikdir. Problemin bu şəkildə araşdırılması romantik ədəbiyyatın və Cümhuriyyət dövrü ədəbiyyatın tədrisində də praktik əhəmiyyətə malik ola bilər.

Tədqiqatın aprobeşiyası və tətbiqi. Tədqiqat işinin əsas paraqrafları və müddəaları müxtəlif vaxtlarda Xəzər Universitetinin Dillər Departamentində müzakirə edilmişdir. Tədqiqat işinin əsas nəticələri dissertantın AAK-ın tövsiyə etdiyi ölkədə və xaricdə jurnallarda dərc edilmiş məqalələrində, eləcə də, respublika və beynəlxalq səviyyəli elmi konfranslarda etdiyim məruzələrdə və çap olunmuş materiallarda öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın strukturu və ümumi həcmi. Dissertasiya işi Giriş, hər biri iki paraqraftan ibarət olmaqla üç fəsil, Nəticə və İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Giriş 14.054, I fəsil 74.933 (I paraqraf 32.613, II paraqraf 42.320), II fəsil 72.803 (I paraqraf 44.838, II paraqraf 27.965), III fəsil 66.271 (I paraqraf 38.678, II paraqraf 27.596), Nəticə 5.493 şərti işarədir.

Dissertasiya işinin ümumi həcmi 233.554 şərti işarədir.

DİSSERTASIYA İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığını şərtləndirən amillər əsaslandırılır, onun elmi yeniliyi, praktiki və nəzəri təcrübi əhəmiyyəti, obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, problemin işlənmə dərəcəsi, metodoloji əsasları, strukturu və aprobeasiyası haqqında məlumat verilir.

Dissertasiya iki paragrafdan ibarət olan I fəslə “**Tarixi, ictimai və bədii düşüncədə Turançılıq**” adlanır. Bu ad problemin nəzəri, tarixi, ictimai, bədii aspektlərini araşdırmaq üçün imkan verir. “**Turançılığın nəzəri və tarixi aspektləri**” adlı I paragrafda problemin tarixi və nəzəri aspektləri tədqiq olunur. Məlumdur ki, Turançılıq ideoloji bir aspekt kimi mühüm yer tutmuş və türk xalqlarının birləşdirilməsinə xidmət etmişdir. Dünyada gedən ictimai-siyasi proseslər kontekstində türk xalqlarını birləşdirməyə xidmət edən Turançılıq ideyası, hər şeydən əvvəl, nəzəri və tarixi aspektdə ortaya çıxmışdır. Türkçülük və Turançılıq ideolojisinin banisi Ziya Göyalp türkçülüklə turançılığın fərqlərini anlamaq üçün türk və turan topluluqlarının-zümrələrinin sınırlarını-hüdudlarını təyin edir və turançılığın, türkçülüyn nəzəriyyəsini və elmi prinsiplərini müəyyənləşdirirdi. Z.Göyalpın fikrincə, “*Turan bütün türklərin keçmişdə və bəlkə də gələcəkdə bir gerçək olan böyük vətənidir*”².

Turan ifadəsinə bədii ədəbiyyatda “Avesta”dan sonra fars şairi Ə.Firdovsinin “Şahnamə” əsərində rast gəlinir. “Şahnamə” əsərində müəllif Turlarla Ariyanlıların mübarizəsindən də bəhs edilir. Lakin Turan adı və onun mənsub olduğu tayfalar haqqında yanlış məlumatlar burada da davam etdirilir. Şairin fikrincə, İran şahı Firudin dünyanı üç oğlu arasında bölüşdürərkən Rumi Xavəri Səlmə, Çinlə Türkistanı Tura, İrani isə İyrəcə verir:

...Üçüncü igid yurdu İranzəmin.

Salınca nəzər şah Səlm oğluna:

- Halaldır, - dedi, - Rumu Xavər ona.

² Göyalp, Z. Türkçülüyn əsasları / Z.Göyalp. – Bakı: Maarif, – 1991. – s. 39

...Baxıb Tura Turanı verdi ona
Ki, şahlıq edə Çinlə Türküstanə³.

Akademik Nizami Cəfərov Firdovsinin “Şahnamə” əsərindəki bu ziddiyyətlərin mənbəyini müəyyənləşdirərkən burada çox doğru olaraq “spekulyativ” yanaşmanı ortaya çıxarır: *“İran-Turan münaqişəsinə (prinsip etibarilə Tarixə!) bu cür spekulyativ münasibət İran mədəniyyətinin Orta əsrlərə son dərəcə özünəvurgunluq əhval-ruhiyyəsi ilə gəlib çıxdığını nümayiş etdirir”*⁴.

Turan adı tarixi anlamı ilə yanaşı, yeni dövrdə bir məfkurə, ideoloji ad olaraq da işlənir. Bu ideyanın əsas məğzi bütün türklərin bir çatı ətrafında toplanması və tək dövlətinin yaranması anlamına gəlir. Əlbəttə, bu fikir bu gün etibarilə olduqca fantastik səslənir və mümkünsüz görünür. Buna baxmayaraq turançılıq ideyasının ortaya çıxması və ona doğru yol gedilməsi iki nəzəriyyəyə əsaslanır:

1. Türklərin tarixi və keçdiyi yol turançılıq ideyasının keçmişdə bir tarixi reallıq olması.

2. Bu ideyanı gerçəkləşdirmək mümkün olmasa da, türkləri bu ideya ətrafında yaxınlaşdırmaq və coğrafi cəhətdən mümkün olmasa da, nəzəri, ideoloji cəhətdən birləşdirmək.

Turançılığın bir milli məfkurə və ideya kimi sonradan formalaşdığını və bu ideyada tarixi reallıqların boy göstərdiyini aydın görmək olar. Bu ideyanın ortaya çıxmasında Qərbdə baş verən proseslər də mühüm rol oynamışdır. Belə ki, Osmanlı imperiyasının tənəzzülü prosesində ən böyük türk topluluğuna malik olan Türkiyə türklərinin vətən və millət arayışları belə bir məfkurə yoluna düşməsinə şərtləndirmişdir. Yəni dağılmaqda olan imperiya özünü qorumaq üçün siyasi arayışlar içində olmuş və bu zaman müraciət etdiyi tarixi qaynaqlardan biri də Turan ideyası və Turançılıq olmuşdur. Tarixçilər zaman-zaman Azərbaycanı da Turanın bir parçası hesab etmişlər və onun mərkəzlərindən biri

³ Firdovsi, Ə. Şahnamə / Ə.Firdovsi. – Bakı: Öndər, – 2004. -s. 89.

⁴ Cəfərov, N. “Şahnamə”də türklər...Və türklərdə “Şahnamə” // Ədəbiyyat qəzeti. -2021, 6 aprel. – s. 12

kimi Azərbaycanı göstərmişlər. Alp Ər Tonqa haqqında əfsanələrdə onun Azərbaycanda bir çox şəhərlər salması ilə bağlı fikirlər də vardır. Mahmud Kaşğarının “Divani Lüğət-it Türk” əsərində Alp Ər Tonqanın ölümündən sonra Turanlıların düşdüğü vəziyyət poetik şəkildə belə anladılırdı:

*Alp Ər Tonqa öldümü,
İssız dünya qaldımı,
Fələk öcün aldımı
İndi yürek yırtılır⁵.*

Turan adı ilə birləşən türk xalqlarının (Azərbaycan türkləri, Türkiyə türkləri, İran türkləri, qazaxlar, qırğızlar, türkmənlər, özbəklər, tatarlar, başqırdlar və s.) getdikcə dil, ədəbiyyat və mədəniyyət baxımından bir-birinə yaxınlaşmaları bu ideyanı gerçəkləşdirməyə xidmət edən amillərdəndir. Bu gün bu ideya bir xəyal kimi görünsə də, tarixi faktlar onun heç də bir xəyal olduğunu göstərmir. Azərbaycan ədəbiyyatında da yüz ildən artıqdır ki, Turan düşüncəsi və məfkurəsi bu və ya digər şəkildə ədəbiyyatda öz əksini tapır.

I fəslin “**Qızıl alma Turan idealının və Turançılığın simvolu kimi**” adlı 2-ci paragrafında türk dünyasının Turan idealını və Turançılığını müəyyən edən faktoru Qızıl alma problemi araşdırılır. “Qızıl alma”nın bədii düşüncədə əks olunması tarixi lap qədimlərə gedib çıxır; onun ayrı-ayrı rəmzlərinə həm folklorda, həm tarixi və bədii əsərlərdə, rəvayətlərdə rast gəlmək olar. Türk xalqlarının folklorunda alma simvolu xüsusi yer tutur. Bu simvoldan nağıllarda, rəvayət və dastanlarda ölümsüzlüyün simvolu kimi istifadə edilir. Alma, eyni zamanda, gözəlliyin, nəsil artırmanın, sevginin, sağlamlığın simvolu kimi də mənalanır, bir çox mətnlərdə əbədiliyin simvoluna çevrilmişdir: Yer üzündə ilk alma ağacının qazax əfsanəvi övliyası tərəfindən əkilməsinə aid rəvayətdə özünə yer etmişdir. Bundan başqa alma ağacının türk və Altay xalqlarının

⁵ Kaşğarlı, M. Divani Luğət-it Türk / M. Kaşğarlı. – Konya: Egitim Kitab Evi, –2012. –s. 49.

inancılarında müqəddəs hesab olunması da almanın bu xalqların həyatında hansı anlama gəlməsini təsdiq edir. Türk xalqlarının həyatında və inancında müəyyən yer tutan alma obrazı, motivi Turan idealının simvoluna çevrilmişdir. Sonralar Qızıl alma türk xalqlarının birlik və bərabərliyini ifadə edən “Qızıl alma”, “Altun alma”, “Altun top” kimi ifadə edilmiş, daha çox siyasi məna kəsb etməyə başlamışdır. Bu sözün tarixinə gəldikdə isə zaman-zaman “Qızıl alma” ortaya çıxmış, sonra bir müddət unudulmuşdur, onun dəqiq nə zaman ortaya çıxması barədə qənaətlər müxtəlifdir. Orxan Şaik Gökyay bu simvolun ortaya çıxışını Osmanlı dönməsinə aid edir və Osmanlı ilə birlikdə tarixə və ədəbiyyata mal olduğu qənaətinə gəlir. Onun fikrincə, “*Qızıl alma*” “*Osmanlının özəlliklə Qərb ölkələrinə doğru yürüdüüyü cihadın bir simvolu olduğu yönündə birləşməkdədir*”⁶.

Qızıl alma ideali ilk dəfə Z.Göyalpın bədii yaradıcılığında və elmi əsərlərində ifadə olunmuşdur. Onun “Qızıl alma” poeması bir çox cəhətdən xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Hər şeydən əvvəl, bu əsər bədii düşüncədə Qızıl alma idealının bədii obrazını yaratmış olur. İkinci tərəfdən isə, şair burada nəzəri və ictimai, siyasi görüşlərinin poetik xəritəsini verməyə nail olur. Yəni, müəllif “Türkçülüyün əsasları” əsərində türkçülüyün proqramını əks etdirirsə, “Qızıl alma” ilə Qızıl alma idealının poetik xəritəsini çəkmiş olur. Üçüncüsü, tarixi realıq olan bu ideali yenidən ədəbi, ictimai döviyyəyə daxil edərək türk xalqının birliyini saxlamağa çalışır. Dördüncüsü, Qızıl alma buna qədər türk düşüncəsində bir şifrə, sirr olaraq qalırdı. Z.Göyalp isə bu şifrəni açmağa çalışır. Necəti Gültəpənin Ziya Göyalpın Qızıl alma sirrinə çatmaq üçün çox çalışmaqda olduğunu bildirir və bu şifrəni açmağın onun üçün müqəddəs bir vəzifə olduğu qənaətinə gəlir: “*Məşhur Qızıl alma şeiri bax bu düşüncələrlə yazılır. O zamanlar Ziya Göyalpın Qızıl alma şeiri bir ölkü, türk millətinin gələcəkdə gerçəkləşdirəcəyi bir ideal ölkəsi olaraq dəyərləndirilmiş, beləcə şair Ziya Göyalp I Dünya savaşıının arifəsində, vaxtilə unudulmuş olan bu Qızıl alma simvoluna gətirdiyi izah, təmsil etdiyi Turan ideolojisinin bir*

⁶ Gökyay, O.Ş. Kızılelma Üzerine // – İstanbul: Tarih ve Toplum. – 1986. – s. 9.

təfsiri olaraq görülmüşdü”⁷.

Z.Göyalpın “Qızıl alma”sında Ay xanım Bakıda xanlar soyundan olub milyonçulardan biri idi. Anası Qırğızın Konrad boyundan olmuşdu. O, Parisdə təhsil almışdı, ancaq ata və anasının ölümləri nədəniylə məmləkətinə geri dönmüşdü. Göründüyü kimi, poemanın dili və üslubu nağıl olsa da, hadisələr yaxın dövrün hadisələridir. Hətta demək olar, elə əsərin yazıldığı dövrü milli istiqlal dövrünü əks etdirir. Ay xanımın Bakıya dönərkən görəcəyi işlər də bunu sübut edir. O mənsub olduğu xalqın gələcəyi üçün görəcəyi işlərin proqramında Turan ideali başlıca yer tutur:

*İstərdi Turanda məktəblər açmaq,
Həqiqət nurunu ruhlara saçmaq.
Bununçün gərəkdi bilmək ən yeni
Tərbiyə tərzini, tədris elmini.
Bu yolda arzusu qədər yüksəldi,
Nəhayət Parisdən Bakıya gəldi*⁸.

Z.Göyalpın cəmi bir neçə il sonra yazdığı Ömər Seyfəddinin (1884-1920) də Qızıl alma ilə bağlı hekayəsi dərc edilir. “Qızıl alma neresidir?” hekayəsində isə ondan bir qədər əvvəl Z.Göyalpın qaldırdığı problemə bir qədər başqa yöndən yanaşırdı. Yazıçı bu hekayəsində Qızıl alma ideyasının yaranmasına və haradan gəlməsinə toxunur.

Turan idealının simvoluna çevrilən Qızıl alma ideali haqqında Türk ədəbiyyatında geniş yazılmasına baxmayaraq, Azərbaycan ədəbiyyatında bu mövzuda çox az yazılmışdır. İlk dəfə Qızıl alma motivi XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında işlənmişdir. A.Şaiq “Arazdan Turana” şeirində Azərbaycanı Turanın bir parçası hesab edir və yüz milyonluq türkün “yabançı əlləri” türk yurduna girməyə imkan verməyəcəyini bəyan edir. A.Şaiq bu şeirində ilk dəfə

⁷ Gültepe, N. Kızılalma'nın İzinde / N.Gültepe. – İstanbul: Milenyum Yayınları, – 2007. – s. 17

⁸ Gökalp, Z. Kızıl Elma / Z.Gökalp. – İstanbul: Toker Yayınları, – 2013. – s. 126.

olaraq Azərbaycan poeziyasında türk toplumunu Turan coğrafiyasında görür və onların birliyini tərənnüm edir. “Vətənin yanıq səsi” şeirində də A.Şaiqin tərənnüm ünvanı yenə də türklük, onun keçmişi və vətənə zəfər, şan gətirən Altun ordusu olur:

*Yürüyürdü sarsılmaz altun ordu,
Yürüyürdü ləkəsiz bayrağıyla.
Yürüyürdü günəşə, Şərqə doğru,
Altun oxu, qarğısı, mizrağıyla.*

*Yürüyürdü, çırpınan bir ürəklə,
Ün, şan, zəfər arxasına düşərək.
Yürüyürdü o, bükülməz biləklə,
“Altun ordu” türküsü söyləyərk⁹.*

Z.Göyalpda olduğu kimi, A.Şaiqdə də Qızıl alma türklüyün və turançılığın nicat yolu və sonuncu milli hədəfi olaraq təsvir edilir. Poemanın qəhrəmanı Turanın darda olduğunu bildirir və onu qurataracaq bir ər, igid axtarır; şair türklüyün düşdüyü bu durumdan narazıdır. Turanın şanlı keçmişi ilə bugünkü siyasi vəziyyəti bir-birinə tərs münasibətdədir. Əgər keçmişdə nə qədər şanlı-şöhrətli idisə, bu gün onu demək olmaz. Turan yurdunun övladları da vətənin düşdüyü bu durumdan narahatdır; onlar əski yurdları Turanın keçmiş şöhrətini qaytarmaq haqqında düşünürlər. Şair bunu Turan ellərinin birləşməsində görür və Kür ilə Arazın qovuşmasını bu birliyin simvolu olaraq təqdim edir.

*Kür və Araz coşaraq bir-birinə qarışdı,
Sahilləri çeynəyib, iki aşiq qovuşdu.
Axın-axın axaraq, fırtınalı dənizə
Tökülincə anlatdı hər ikisi diz-dizə:
- Annə, Turan elindən quruntulu bir xəbər
Gətirmişiz şu tasa, ürəyimizi həp dələr.
Girmiş sehirlı divlər qızıl alma bağına,
Qara quzğun uşuşmuş soluna və sağına.*

⁹ Şaiq, A. Arazdan Turana / A.Şaiq. – Bakı: Sabah. – 2004. – s. 64

*Derlər, dünya gözəlinin dizində yad başlar var,
Süzgün, bayğın gözündə qan köpürən yaşlar var*¹⁰.

Şair Altun ordu, Qızıl ırmaq, Süd gölü və s. atributlardan poetik simvol kimi istifadə edir və türkün Qızıl alma idealına qovuşmasını mütləq hesab edir. Türk Qızıl almaya qovuşduqda öz hədəflərinə çatmış olur.

Birinci fəsildə əldə edilən müddəalar müəllifin elmi jurnallarda dərc edilmiş məqalələrində öz əksini tapmışdır.¹¹

Dissertasiyanın **“XX əsrin əvvəlləri türkçülük və Turançılığın poetik təcəssümü”** adlı iki paragrafdan ibarət 2-ci fəslə **“Füyuzat”da türkçülük və Turançılıq ideyasının poetik təzahürləri**” paragrafı ilə başlayır. Turançılıq ideyasının qaynaqlarından biri Ə.Hüseynzadənin rəhbərlik etdiyi “Füyuzat” dərgisidir. “Füyuzat” dərgisində həm türkçülük, həm də turançılıq bədii cəhətdən qovuşmuş, ədəbiyyata yeni mövzu və istiqamət gəlmişdir. Yəni ədəbi-estetik düşüncəmizdə vətənçilik, vətəndaşlıq motivləri olduğu kimi, türkçülük və turançılıq motivləri də ədəbiyyatı çoxçalarlı istiqamətə yönəlmişdir. Ədəbiyyatşünas Şamil Vəliyev belə bir doğru qənaətə gəlir:

“Füyuzat” dərgisində Turan adı və turançılıq ideyası ilk saylarda açıq şəkildə işlənilməsə də, dərginin proqramı, məqsəd və vəzifələri bu ideyaya doğru bir yol xəritəsini cızmış olurdu. Dərgidə işlənən dil orta q türk ədəbi dilini özündə ehtiva edirdi ki, bu da türkçülük və Turançılığa aparıcı bir yol idi. Sonralar milli və türkçü şeirləri ilə məşhurlaşan Əli bəy Hüseynzadə,

¹⁰ Şaiq, A. Arazdan Turana / A.Şaiq. – Bakı: Sabah. – 2004. – s. 73.

¹¹ Abdullayeva, Ü. Turan və Turançılıq ideyasının tarixi aspektləri // - Naxçıvan: AMEA Naxçıvan bölməsinin İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu, “Axtarışlar”. - 2021. №3 (41), cild 15. - s.14-21; Abdullayeva, Ü. Turançılığın nəzəri və ictimai-siyasi aspektləri // - Bakı: Filologiya məsələləri. - 2021. №8. - s.332-342; Abdullayeva, Ü. “Qızıl alma” Turan idealının və turançılığın simvolu kimi // - Bakı: Bakı Universitetinin xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası. - 2021. №4, - s.16-23; Абдуллаева, У. “Золотое яблоко” в творчестве Зии Гёкальп как символ идеала “Туран” и Туранизма // - Одеса: Науковий Висник Мьжнародного Гуманитарного Унверситету, серія: филологія. - 2021. № 50, том 2, - s.4-7

Məhəmməd Hadi, Abbas Səhhət, Həsən Səbri Ayvazov, Əhməd Raiq, Abdulla Cödtət, Əhməd Kamal, İbrahim Tahir, Axund Yusif Talıbzadə, Səid Səlmasi, Məhəmməd Əmin Rəsulzadəvə başqa müəlliflərin yazıları bu dərgidə işıq üzü görürdü. “Füyuzat” dərgisi müəllif baxımından da türk dünyasını əhatə edirdi. Dərgidə Azərbaycandan başqa, Türkiyədən, Tatarıstandan, Kıbrısdan da müəlliflər iştirak edir, dərgini türk dünyasının ortaq müzakirə platformasına çevirirdilər. Həsən Səbri Ayvazov, Əhməd Raiq, Abdulla Cödtət, Əhməd Kamal, Səid Səlmasi, Xalid Xürrəm Səbribəyzadə, Əhməd Midhət Rüfətov, Sənətulla Eynullayev və başqalarının bu dərgidə yazıları dərc edilməklə milli poetik düşüncənin imkanlarını genişləndirmişdir.

Ə.Hüseynzadənin Turan idealını əhatə edən amillərdən biri ortaq türk dili yaratmaq istəməsi və dərgini də bu istiqamətdə nəşr etdirməsi olmuşdur. Onun həm öz yazılarında, həm də dərgidə dərc edilən digər yazılarda işlədilən dil məhəlli dildən çox ortaq türk dilinə uyğun gəlirdi. “Türk dilinin vəzifeyi-mədəniyyəsi” məqaləsində türk dilinin ərəb dili kimi məzhəb və din dili olmadığını, bir tərəqqi və mədəniyyət dili olduğunu bəyan edirdi. Məqalədə türk dilinin coğrafiyasına diqqət çəkərək onun Mancuriyadan Sibiryaya, Lena nəhri ilə başlayıb Altay, Qaraqorum, Pamir, Qafqaz, Krım, eləcə də Afrikanın səhrai-kəbirinə qədər böyük bir ərazini əhatə edirdi. O yazır: “*Türkün:*

Eylər dili Çin səddinədək hökmünü icra,

Bir vücuddur Altay, bu yerin bir ucu səhra.

İştə böylə bir vase bir ölkədə tağınıq bulunan qəbail və əşairin çoxu hənuz bir hali-nimvəhşətdə bulunuyorlar”¹².

“Füyuzat” dərgisində türkçülüyn və turançılığın tərənnümü poeziya ilə baş tutur. Dərginin səhifələrində Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid, Abdulla Şaiq, Səid Səlmasi, Əhməd Kamal, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Abbas Səhhət kimi şairlərin şeirlərinə geniş yer verilmişdir. M.Hadi “Füyuzat” dərgisində ən çox şeirləri dərc edilən şair olsa da, burada yalnız türkçülüyn vətən, xalq düşüncəsi motivləri təzahür edir, lakin açıq şəkildə

¹² Hüseynzadə, Ə. Türk dilinin vəzifeyi-mədəniyyəsi // – Bakı: Füyuzat. – 1906. №9, – s.12

türkçülük və turançılıq ideyası öz əksini tapmır. Bu düşüncə şairin yaradıcılığında I Dünya müharibəsində sonra ortaya çıxır. Lakin şairin sonrakı yaradıcılığında üzə çıxan türkçülük motivinin əsası məhz “Füyuzat” da qoyulmuş, Qafqazın bu türkçülük evində baş tutmuşdu.

“Füyuzat” dərgisində türkçülüğü və turançılığı tərənnüm edən şeir Ə.Cənnətinin “Əbdülxalıq Qafar zadə” imzası ilə dərc edilmiş “Fəxriyyə” şeiri olur. “Füyuzat” dərgisində də buna bənzər və yaxud buradakı komponentlərdən türkçülük və turançılığın heç biri açıq şəkildə tərənnüm edilməmişdir. Ə.Cənnətinin “Fəxriyyə”sinin “Füyuzat”da çap olunması bu istiqamətdə yeni bir mərhələ olur. Bu şeirdə nəinki turançılıq tərənnüm olunur, həm də “turanlılarız” sözü ilə milli kimliyin poetik ifadəsini vermişdir:

*Hər çənd düçari-mihəni-əhlicəfayız,
Hər çənd bu əyyamda pabəndi bəlayız.
Ey xar görən bizləri, bizlər nücəbayız,
Meydani-həmiyyətdə ələmdari vəfayız.
Turanlılarız, sahibi-şanü şərəfiz biz,
Əslafımızın naibi xeyrül-xələfiz biz¹³.*

Azərbaycan poeziyasında turançılığın formalaşmasında Ə.Cənnətinin “Fəxriyyə”sinin böyük rolu olmuşdur. Təkcə bunu demək kifayətdir ki. M.Ə.Sabirin bu şeirə yazdığı “Fəxriyyə” satirası da eyni dərəcədə məşhur olmuşdur:

*Hərçənd əsirani-qüyudati-zamanız,
Hərçənd düçarani-bəliyyati-cahanız,
Zənn etmə ki, bu əsrdə avareyi-nanız,
Əvvəl nə idiksə, yenə biz şimdiki hamanız.
Turanlılarız, adiyi-şüglü-sələfiz biz,
Öz qövmümüzün başına əngəl-kələfiz biz¹⁴.*

¹³ Qafar zadə, Ə. Fəxriyyə // – Bakı: Füyuzat. – 1907. №24, – s. 6.

¹⁴ Sabir, M.Ə. Fəxriyyə // - Tiflis: Molla Nəsrəddin. - 1907, 27 aqust

“Füyuzat”ın nəşri ilə Azərbaycan poeziyasına yeni mövzu və problematikanın gəldiyini görürük. Ə.Hüseynzadənin redaktorluğu ilə dərginin istiqamətində romantik üslub və düşüncə başlıca yer tuturdu. Baş redaktorun bir türkçü və romantik olması onun müəllif heyətini də müəyyənləşdirirdi. H.Cavid, A.Səhhət, A.Şaiq, S.Səlməsi, M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Kamal, eləcə də türk şairlərinin bir neçəsinin şeirlərinin dərgidə çap olunması ona türkçülük baxımından bir yön verirdi. Cəmi bir il çap olunmasına baxmayaraq, “Azəri türklərinin milli haqlarının aynası” (A.Şaiq) “Füyuzat” dərgisi türkçülük və turançılıq istiqamətində yeni bir yol açdı. Doğrudur, bu yol özünü dərhal biruzə vermədi, füyuzatçıların səpdiyi toxumlar təxminən on il sonra cücərməyə başladı. Dərgidə iştirak edən romantiklərdən H.Cavid, M.Ə.Rəsulzadə, M.Hadi, A.Şaiq, Ə.Hüseynzadə və b. bir neçə il sonra türkçülüüyü inkişaf etdirən bir siyasi və ədəbi fiqur oldular. I Dünya savaşı zamanı dünyada baş verən proseslər fonunda poeziyada türkçülük və turançılıq meyilləri artmağa başladı. Bir çox şairinlərin yaradıcılığının ana xəttini vətən, islami dəyərlər, türkçülük ideyası təşkil etdi. Artıq bu meyillər ictimai fikirdə də öz əksini tapırdı. Bu fikri öz əsərlərində əks etdirənlər sovet dövründə “mürtəcə romantiklər” adı ilə adlandırılacaq və onların əsərləri araşdırmadan kənarda qalacaqdı. Onlardan biri Ə.Müzənbibin “Azərbaycan” şeiri türkçülük, turançılığın tərənnümü baxımından əhəmiyyətli dir. Bu şeirdə şairin poetik düşüncəsində türkçülük, islamçılıq, turançılıq mövzularının özünə daha çox yer etdiyini görmək olar:

*Turan irqi bu ölkədə boy atmış,
İgidliyin sancağını ucaltmış,
Dünyaları qeyrət ilə donaltmış,
Qəhrəmanlar peykarıdır bu ölkə.¹⁵*

İkinci fəslin “**Romantik şairlərin yaradıcılığında türkçülük və turançılıq**” adlı 2-ci paragrafında türkçülük və Turançılıq problemi Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığı

¹⁵ Müzənbib, Ə. Azərbaycan // – Bakı: Övraqi-nəfisə. – 1919. №5, - s. 7.

kontekstində tədqiq olunur. Aydın məsələdir ki, Azərbaycan romantizmi dünya romantizmindən bir qədər gec yaranmışdır. Bu mərhələdə romantizmin mövzu və problematikasında, estetik konsepsiyasında da müəyyən dəyişikliklər olmuşdur. Bu xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında vətən, millət ideyası qırmızı bir xətlə keçir.

2. Romantiklər xalqın, vətənin keçmişini təkcə təsvir etməklə kifayətlənmir, həm də ona sahib çıxaraq tərənnüm edir.

3. Romantiklərin yaradıcılığında vətənin taleyi və gələcəyinə yönəlik verilən mesajlar milliliyi ilə fərqlənir.

4. Romantiklərin yaradıcılığında türkçülük, turançılıq, islamçılıq motivləri başlıca yer tutur.

5. Romantiklərin şeirlərində ümumtürk ədəbi dilinə yaxın bir dildən istifadə edilirdi.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi mühiti ilə Türkiyə ədəbi mühiti arasında baryerlər, demək olar, aradan götürüldü. Türk şairlərindən M.E.Yurdaqul, N.Kamal, M.Ə.Rəcəzadə, T.Fikrət, Ə.Hamid və b. şeirləri Azərbaycan mətbuatına yol tapdı. Ə.Hüseynzadə Bakıya dönərkən gerçək bir türkçü, vətənçi kimi dönmüşdü. Ə.Hüseynzadə Turan ideyasını bu və ya digər şəkildə elmi yaradıcılığında və publisistik məqalələrində formalaşdırmağa çalışırdı. “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?” əsərində “Turan”, “Turan lisanları”, “əssəneyi-Turaniyyə”, “Turani-əqvam” kimi söz birləşmələri işlətməklə Turan ideyasının elmi xəritəsini cızırdı. O, Turan adı altında tarixən türklərin yaşadığı və mövcud olduğu ərazini və onların dilinin hüdudlarını nəzərdə tuturdu. Ə.Hüseynzadənin Türkiyədə davam edən poetik yaradıcılığında da türklük və turançılıq ideyaları tərənnüm olunur. “Arslan ağzı” şeirində (müəllif öz qeydində “Dardanel əzharı “Altın bilərzik” dastanından bir parça adlandırır) türklüyün tarixinə gedərək Arslan ağzından söhbət açır təpəyə çıxan Orxanın qızının Çanaqqala boğazına baxdığını poetik şəkildə təsvir edir və bu torpaqların qəhrəman məzarlarından ibarət olduğunu bildirir. Şair bu torpaqları islam torpağı, Turan torpağı adlandırır:

*Süleyman Paşanın bir bərgüzarı,
Bu yerləri türkə vermişdir Tanrı;
Ey düşmən, burası Turan qapısı,
Təslim etməm sana bən anaxtarı!¹⁶*

H.Cavid Azərbaycandan Türkiyə türklərinin səsinə səs verirdi. Anadolu hərhzədələrinə yardım münasibətilə yazdığı “Hərb və fəlakət” şeirində şairin ruhu uzaq keçmişlərə uçur. Hiss olunur ki, qəhrəman siyasətçilərin xalq verdiyi şirin vədlərdən o qədər də razı deyil. “Zülmədən dünyada bir nüişan qalmayacaq” fikri onu inandırmır və onu “şairanə bir xəyal” hesab edir. Çünki o dünyada haqqın və həqiqətin yalnız “qüvvət” olduğuna inanır. Şeirin ikinci hissəsində onun ahəngi dəyişir; şair keçmiş_i_turanı xatırlayır və türk keçmişinə müraciət edir. İlk dəfə olaraq şair Turan adını çəkir və türk xalqını öz keçmişii ilə tanıdır:

*Bir zamanlar şərəfli Turanın,
O cihani gəyuri qavganın
Qəhrəman, bərgüzidə evladı,
Türklərin anlı-şanlı əcdadı
Saldırıb titrədirdi yer yüzünü,
Hökm edir, dinlətirdi hər sözünü!¹⁷*

H.Cavid türkçülük və turançılıq düşüncəsini özünün dram əsərlərində də inkişaf etdirmişdir. Onun dram əsərlərinin mövzusu da sanki Turan coğrafiyasını əks etdirir: “Şeyx Sənan”, “Afət”, “Topal Teymur”, “Peyğəmbər”, “Xəyyam”, “Səyavuş”, “İblis” və s. Qızının adını da Turan, oğlunun adını Ərtoğrul qoyarkən şair əsərlərində yaşatdığı Turan adını, türkçülük düşüncəsini həm də şəxsi ailəsinə gətirməklə bu düşüncəyə nə qədər sadıq olduğunu göstərirdi. Bu dram əsərlərində şair yeri gəldikcə türk düşüncəsini təsvir etmiş, onun keçmişii ilə bitgə gələcəyinə yönəlik də mesajlar

¹⁶ Hüseyinzadə, Ə. Seçilmiş əsərləri [2 cildə] / Ə.Hüseyinzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.1, – 2008. – s.19

¹⁷ Cavid, H. Əsərləri: [5 cildə] / H.Cavid. – Bakı: Lider, – c.1, – 2007. – s. 298

vermişdir. Turan dünyasının gələcəyini mədəniyyətdə görən şair yazırdı:

*Turana kılıcdan daha kəskin ulu qüvvət,
Yalnız mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət¹⁸*

A.Səhhətin düşüncəsində millət, onun milli kimliyi və gələcəyi ilə bağlı müəyyən bir fikir formalaşmışdı.

İkinci fəsildə əldə edilən müddəalar müəllifin elmi jurnallarda dərc edilmiş məqalələrində öz əksini tapmışdır.¹⁹

Dissertasiyanın 3-cü fəslı **“Cümhuriyyət dövrü Azərbaycan poeziyasında türkçülük və Turançılıq”** adlanır. Bu fəslin **“Poetik türkçülük və turançılıq milli özünüdərkın əsas atributu kimi”** I paraqrafında Cümhuriyyət dönəmində poetik türkçülük və turançılıq problemi araşdırılır. Bu dövrdə A.Şaiq, Ə.Cavad, C.Cabbarlı, Ə.Müznib, Umgülsüm, Davud, Əliyusif, Zülfüqar bəy, S.Mümtaz və onlarla şair yeni dövrü, xalqın qazandığı istiqlalı, onun bayrağını, ordusunu, türkçülüğü tərənnüm edirdi. Abdulla Şaiqın “Marş” şeiri türklüyün, turançılığın poetik dərkı baxımından xüsusi önəm daşıyır. Şair türk oğlunun millət yolunda birləşməyini, Turan bayrağını dalğalandırmasını və Turan uğrunda çarpışmasını istəyir və onları bu yola səsləyirdi. Şairin “Şanlı Turan bayrağı”nı xatırlatması təsadüfi deyil. Şair mənsub olduğu türklüyü yalnız Azərbaycan arealında deyil, bütün Turan coğrafiyasında düşünür. Azərbaycanın qorunmasını, müdafiəsini Turanın müdafiəsi olaraq görür. “İrəlidə cənnət kimi cahan” uğrunda əsgərlərin səslənməsi Turanın geniş miqyasda varlığını əks etdirir.

¹⁸ Cavid, H. Əsərləri: [5 cildə] / H.Cavid. – Bakı: Lider, – c.3. – 2007. – s. 176

¹⁹ Abdullayeva, Ü. Əli bəy Hüseynzadə poeziyasında turançılıq // IV International Scientific Conference of Young Researchers. Baku Engineering University. – Bakı: - 5 June, - 2020, - s.85-87; Abdullayeva, Ü. Gültəkin və Əliabbas Müznibin poeziyasında Turançılıq // I Uluslararası Türkbilim Öğrenci kurultayı. Bildiriler kitabı. - Nur-Sultan: - 2021. - s.46-52; Abdullayeva, Ü. Romantik Abdulla Şaik şiirlerində turançılıq // Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi 3. Uluslararası Dil və Ədəbiyyat Kongresi. – Osmaniye: - 2021. - s.49

*Dalğalanır üstümdə şanlı Turan bayrağı,
Alovlanır qəlbimdə “Ərkənəqon” ocağı.
Haydı, yola çıxalım, haqsızlığı yıxalım,
Turanda gün doğunca zülmətlə çarpışalım!
Arş irəli, irəlidə cənnət kibi cahan var.
Günəş orda həp doğar, səadət orda parlar!²⁰*

Ümumiyyətlə, A.Şaiqin poeziyasında “Altun ordu”, “Turan”, “Turan bayrağı”, “Qızıl ırmak”, “Ərkənəqon”, “Qızıl alma” və s. kimi türklüyün keçmişi ilə əlaqəli olan adlar və simvollar tez-tez təkrarlanır. Bunların hamısı türkün keçmişi ilə bağlı simvollarıdır. Bütün bunların arxasında türklüyün keçmişi və gələcəyin Turan ideali durur. A.Şaiq bir romantik kimi türklərin keçmişi ilə gələcəyi arasında bir bağ qurur. “Vətənin yanıq səsi” şeirinin romantik qəhrəmanının Vətənin yanıq səsi olması şairə Vətən obrazına kompleks şəkildə baxmağa imkan verir. Vətənin yanıq səsi keçmişi xatırlayır və türk yurdunu seyr edir.

Bu dövrdə yazılan şeirlərdə vətən, millət, türklük, türkçülük, Turançılıq, bayraq, ordu, türk əsgəri və s. mövzular qırmızı xətlə keçir. Şair bir neçə şeirində Türklüyü, Türk bayrağını tərənnüm etmişdir. “Çırpınırdın Qara dəniz” şeirində türk bayrağını ən ucalarda gören şair “Ah!..” deyərdim, heç ölməzdim, //Düşə bilsəm ayağına”,-deyə türk bayrağına sonsuz məhəbbətini bilirdi. Şair “dost elindən ayrı düşmüş” Türk bayrağına salamını çatdıraraq “Yol ver Türkün bayrağına!”,-deyirdi. Şair burada Azərbaycan bayrağını, Cümhuriyyət ideallarını Turan ideyasını tərənnüm edərək, bu bayrağın şanlı tarixi ilə öyünür. Şairin tarixə müraciətən Quzğun dəniz, qoca Elxan, Elxan övladı, Qayi xan və b. obrazlara müraciəti müstəqilliyini yenicə qazanmış xalqın böyük bir tarixi keçmişinin olduğunu göstərir. Azərbaycan bayrağının dalğalanmasından məmnun olan şair bu bayrağın dalğalanmasını böyük bir qənimət hesab edir:

*Gedərkən Turana, çıxdın qarşıma,
Kölgən dövlət quşu, qondu başıma!*

²⁰ Şaiq, A. Arazdan Turana /A.Şaiq. - Bakı: Sabah. -2004. –s. 65.

*İzn ver gözümdə coşan yaşımə
Dinlətsin dərdimi aha, bayrağım!*²¹

Ə.Cavad “Türk ordusuna” şeirində bu şanlı ordunun şücaətlərini vəsf edir, onun “Allahu-Əkbər” dağına çıxdığı günü yada salır və onun gəlişindən böyük qürur hissi keçirir. Şair şanlı Türk ordusunun Turandan rusu qovmasını böyük tarixi hadisə kimi qiymətləndirir:

*Ey şanlı ölkənin şanlı ordusu,
Unutma Qafqaza girdiyin günü!
Gəlirkən qovmağa Turandan Urusu,
Ayağını Qara dəniz öpdümü?!²²*

Cümhuriyyət dövründə poeziyanın istiqaməti istiqlalçılıq, Vətənçilik, türkçülük, turançılığın təsvirinə yönəlmişdir. Əsrin əvvəllərindən ədəbi və istimai fikirdə baş verən milli kimlik arayışları bu mərhələdə özünün yeni mərhələsinə daxil olur. Xüsusilə, poeziyada milli düşüncə bütün diqqətini istiqlal, türkçülük və turançılığa yönəldir. M.Hadi, Ə.Cavad, A.Şaiq, Ə.Müznib, Davud, Zülfüqar bəy, C.Cabbarlı, Əliyusif, S.Mümtaz və b. yaradıcılığında Azərbaycan bayrağı, türkçülük, turançılıq tərənnüm olunur. Lakin bu proses çox davam edə bilmədi, Cümhuriyyətin süqutu ilə yeni bir tarixi şərait yarandı və bu tarixi şəraitdə milli düşüncə, türkçülük, turançılıq ədəbiyyatın mövzusu olmaqdan kənar qaldı.

Sonuncu fəslin “**Turançılıq milli ruh və istiqlalçılıq ideyasının tərənnümü kimi**” adlı sonuncu paragrafında turançılıq ideyasının milli ruh, istiqlal kontekstində təzahürü tədqiq olunur. Azərbaycan Cümhuriyyətinin öz bayrağında türkçülüğü birinci sıraya qoyması, ölkənin yeni yaranmış müstəqilliyinə düşmən təhdidləri poeziyanın bu mövzulara yer verməsini şərtləndirdi. Baş verən hadisələr poeziyada öz əksini dərhal tapırdı; Azərbaycan əsgərinin vətəni qoruması, Qafqaz İslam ordusunun Bakını xilas

²¹ Cavad, Ə. Seçilmiş əsərləri / Ə.Cavad. – Bakı: Şərq-Qərb, –2005. – s. 127.

²² Cavad, Ə. Seçilmiş əsərləri / Ə.Cavad. – Bakı: Şərq-Qərb, –2005. – s. 143.

etməsi, istiqlal, müstəqillik poeziyanın əsas mövzularından idi. Cəfər Cabbarlı Cümhuriyyət dönəmində həm dramaturgiyasında, həm də poeziyasında mövzularını dəyişir; üzünü türk dünyasına tutur. Bu illərdə yazdığı “Sevdiyim” (Azərbaycan bayrağına), “Azərbaycan bayrağına”, “Sevimli ölkəm”, “Salam”, “Dün o gözlərdə”, “Yaşamaq” və s. şeirlərində türkçülük, turançılıq düşüncəsini tərənnüm edir. Bu tərənnüm həm şairin Vətənə sevgisindən, həm də yaradıcılığının ilk mərhələsində malik olduğu romantik əhvali ruhiyyədən irəli gəlirdi.

Şairin lirik qəhrəmanı çox xoşbəxt idi; onu “bahar yelləri” bütün Turan ellərini oxşayır, “Altaylardan Altundağdan” doğma hisslər gözləyir. Deməli ki, şair Azərbaycan bayrağını kiçik bir məkanda görmür, daha geniş bir əraziyə şamil edir. Bu, Turan elləridi, o Turan elləri ki, bütün türk xalqlarını mənəvi cəhətdən birləşdirir. İstəyir ki, bu yüksələn bayraqlar bütün türk ellərini, xalqlarını qucaqlasın, onlarla buluşsun:

*Can alıcı bir görkəmlə dağ başında durduqca,
Oxşadıqca baha yeli açıq, dağnıq tellərin,
Nazlı yelin omuzunda saçlarına vurduqca
Birər-birər oxşayırsan bütün Turan ellərin.
Altaylardan, Altundağdan doğma hisslər bəkləyir²³.*

Şair Azərbaycan bayrağında yer almış rənglərin mənasını da “Bu ay, yıldız boyaların qurultayı nə demək?”, -deyə sual edir və sonra da bu rənglərin mənasını poetik şəkildə ifadə edir. Şair bu boyaların mənasını türklüyün, Turançılığın tarixinə bağlayır və göy rəngi “Moğoldan qalmış bir türk nişanı, Bir türk oğlu olmalı”, -deyə mənalandırır. Şairə görə yaşıl boya “islamlığın sarsılmayan inamı”, al boya, yəni qırmızı rəng isə “azadlığın, təcəddünün fərmanı”, yəni “mədəniyyət bulmalı”. Şair burada təkçə Azərbaycan bayrağını tərənnüm etmir, həm də onun simvollarının- göy rəngin, yəni türklüyün rənginin tezliklə bütün Turan ellərində açılmasını istəyir:

²³ Cabbarlı, C. Əsərləri: [4 cildə] / C.Cabbarlı. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.1, – 2005. – s. 62.

*Səkkiz uclu şu yıldız da səkkiz hərflə "Od yurdu"
Əsarətin gecəsindən fürsət bulmuş quş kibi,
Səhralara uçmuşdur.
Şu hilalda türk bilgizi düzgün sevgi nişanı
Yurdumuzu qucmuşdur.
Allah, əməllərin edib şu bayrağa intiqal
Birər-birər toğru olmuş, bir od almış: istiqlal.
Yürəgimdə bir dilək var, o da doğru kəsilsin
O gün olsun bir gög bayraq Turan üstə açılınsın²⁴*

C.Cabbarlının ölkəsinin azad yaşadığı dövrü məhz türkçülüyn ən yaxşı dövrünü, Turançılığın bərqərar olduğu dövrü xatırlatması təsadüfi deyil. Turançılıq türklər üçün yalnız bir ideya olmayıb, həm də tarixi bir realıq olmuşdur:

*Əməl quşu Şərqə doğru uçarkən,
Gündoğuşda murad suyu içərkən,
Sabah yeli Altundağdan keçərkən
Turan ellərinə salam söyləyin²⁵.*

Əsərlərində poetik Turançılığı tərənnüm edən şairlərdən biri Umğülsüm Sadıqzadənin (1900-1944) poetik yaradıcılığı o qədər də geniş deyil. Şairin bu illərdə yazdığı "Turan duduğu", "Səs verəlim", "Ey türk oğlu", "Çəkil, dəf ola", "Əsgər anasına", "Yolunu bəklərdim", "Builki mayısa", "Yurdumun qəhrəmanlarına" və s. şeirlərində lirik qəhrəman milli düşüncəni, türkçülük və turançılıq ideyasının daşıyıcısı kimi verilir. Gənc şairin türkçülük və turançılığa bu qədər önəm verməsi onun aldığı tərbiyədən və düşdüyü mühitdən irəli gəlirdi. "Turan duduğu" şeirində bu dərdləri söyləyir. Əslində şeirin adının "Turan duduğu" olması da buradan irəli gəlir. "İskəndərin buynuzu var" həqiqətinin əfsanədə olduğu kimi çatdırılması burada duduğ

²⁴ Cabbarlı, C. Əsərləri: [4 cildə] / C.Cabbarlı. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.1, – 2005. – s. 64.

²⁵ Cabbarlı, C. Əsərləri: [4 cildə] / C.Cabbarlı. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.1, – 2005. – s. 66.

vasitəsilə bu vəziyyətin çatdırılmasını nəzərdə tutur. Şair ilk bənddə göstərir ki, “acı fəryadları dinlədikdən” sonra “dərddli-dərddli inləmiş” və indi də dərddini söyləyərək “Ərzimi dinləyən, soran nerədə?”,-deyə sual edir. Türk xalqlarının düşdüyü bu durum şairin ürəyini dağlayır, “cahan gülsə də” onun qəlbi gülmür, “duyulmaz dərddimə dərddan nerədə?”, -deyə dərddan axtarır. Gənc şair əlacı türklüyün tarixində görür və bu zaman onun keçmiş şöhrətini xatırlayır:

*Məskənimiz hər fəlakət bucağı,
Bəstərimiz fırtınalar qucağı,
Sönmüşmüdüür əcəb Türkün ocağı
Anadolu nerədə?²⁶*

Cümhuriyyət dövründə poeziyada Turançılıq və onun komponentləri (vətənpərvərlik, ordu marşları, türkcülük və s.) gənclərin yaradıcılığında daha çox nəzərə çarpır. Türk şairləri M.Ə.Yurdaqul, N.Kamal, T.Fikrət, Z.Göyalp və başqalarının yaradıcılığında millî ruh yazılan hərbi marşlarda da öz əksini tapır. Bu dövrdə hərbi marş xarakterli şeirlərin də çap olunması millî ruhdan, türkcülük və Turançılıq ruhunun ifadəsindən irəli gəlirdi. Abbas Ağa Qayıbovun (Nazir) “Miralay Cəmil Cahid bəyin məhdində”, Salman Mümtazın “Öyün, millət”, Ə.Müzbənbibin “Yuğ qığılıcı”, “Yanğın”, Davudun “Məqsədimiz”, “Əsgər şərqisi”, “Bir əsgərin xitabı”, “Azərbaycan ordusuna”, “Atalara”, “Millətimə”, İbrahim Şakirin “Türk ordusuna” Mətləb oğlu Abutalıbovun “Türkün dərddi”, Ə.Bağırının “Yüz ildi”, Əliyusifin “Azərbaycanlıya”, “Bayraq”, “Getmə”, “Bir türk yolçusu deyir ki”, “Qarabağ xainlərinə”, Cəlal Sahirin “Qafqas türkü”, Məhəmməd Ümid Gəncəlinin “Azərbaycan. Vətən şərqisi”, Dərddli şairin “Yürəklərdə” və s. onlarla şeirlərdə türklük, turançılıq, vətənçilik, yurdu, vətəni qorumaq amalı təsvir edilirdi. Cümhuriyyətin Avropaya təhsil üçün göndərdiyi tələbələrdən biri, sonralar Azərbaycana qayıtdıqda Solovki adalarına sürgün edilən

²⁶ Umgülsüm. Əsərləri / Umgülsüm. – Bakı: Litterpress, – 2010. – s.55.

Əliyusif şeirlərində Vətəni vəsf etməklə qalmır, həm də onun şanlı Turan keçmişini, türklüyünü tərənnüm edirdi.

Üçüncü fəsildə əldə edilən müddəalar müəllifin elmi jurnallarda dərc edilmiş məqalələrində öz əksini tapmışdır.²⁷

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində araşdırmanın ümumi məzmunundan doğan müddəalar və yekun qənaətlər ümumiləşdirilir:

-Türkçülük və Turançılıq ideyası ictimai və ədəbi-bədii fikirdə XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəllərində ortaya çıxmışdır.

-Turan və Turançılığın elmi-nəzəri prinsipləri XX əsrdə işlənib hazırlanmasına baxmayaraq, ən qədim mənbələrdə Turan adı işlənmiş və min ildən çox bir yol gəlmişdir.

-Turan və turançılıq ideyası türkçülüyn uzaq məqsədlərindən biridir və bu ideya ətrafında türk topluluqlarının tarix, mədəniyyət və siyasi baxımdan bir-birinə yaxınlaşmasını hədəfləyir. Bu xalqların ortaq dəyərləri Turan ideyasının bir xəyal olmadığını və gələcəkdə reallığa çevrilməsinə xidmət edir.

-“Qızıl alma” Türk xalqlarının ortaq hədəfi olaraq Turan ideyasının uzaq hədəflərindən biri hesab olunur.

-Turançılıq idealı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasında və Cümhuriyyət fikrinin formalaşmasında böyük rol oynayır. A.Şaiq, M.Hadi, H.Cavid, Ə.Müznib kimi romantiklərlə yanaşı, Ə.Cavad, C.Cabbarlı, Ə.Abid, Əli Yusif, Umgülsüm kimi gənc şairlər də yaxından iştirak edirdi.

²⁷ Abdullayeva, Ü. Cümhuriyyət dövrü poeziyasında turançılıq //- Bakı: AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı. - 2022. №1, - s.61-67; Abdullayeva, Ü. Abdulla Şaiqin romantik yaradıcılığında Turançılıq //- Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, Dil və ədəbiyyat, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. - 2021. №3 (117), -s.152-156

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU VƏ MÜDDƏALARI AŞAĞIDAKI MƏQALƏLƏRDƏ ÖZ ƏKSİNİ TAPMIŞDIR:

1. Əmin Abid (Gültəkin) və Turançılıq // – Bakı: Pedaqoji universitetinin xəbərləri. Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası. – 2020. c. 68, №2, – s.19-24
2. Əli bəy Hüseynzadə poeziyasında turançılıq // IV International Scientific Conference of Young Researchers. Baku Engineering University. – Bakı: – 05 June, – 2020. – s.85-87.
3. Turan və Turançılıq ideyasının tarixi aspektləri // – Naxçıvan: “Axtarışlar”. AMEA Naxçıvan bölməsinin İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu. – 2021. №3 (41), – s.14-21
4. Turançılığın nəzəri və ictimai-siyasi aspektləri // – Bakı: Filologiya məsələləri. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. – 2021. №8, – s.332-342
5. “Qızıl alma” Turan idealının və turançılığın simvolu kimi // – Bakı: Bakı Universitetinin xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası. – 2021. №4, – s.16-23
6. Abdulla Şaiqin romantik yaradıcılığında Turançılıq // – Bakı: Dil və ədəbiyyat, Beynəlxalq elmi- nəzəri jurnal. –2021. №3 (117), – s.152- 156
7. “Золотое яблоко” в творчестве Зии Гёкальп как символ идеала Туран и Туранизма // – Одесса: Науковий Висник Мьжнародного Гуманитарного Університету, – 2021. № 50, том 2, – s. 4-7
8. Gültəkin və Əliabbas Müznibin poeziyasında Turançılıq // I Uluslararası Türkbilim Öğrenci kurultayı. Bildiriler kitabı. - Nur-Sultan: – 2021. – s.46-52.
9. Romantik Abdulla Şaik şiirlərində turançılıq // Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi 3. Uluslararası Dil və Ədəbiyyat Kongresi. – Osmaniye: – 6-8 ekim, – 2021. - s.49
10. Cümhuriyyət dövrü poeziyasında turançılıq // – Bakı: Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı. AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, – 2022. №1, – s.61-67
11. “Füyuzat”çıların yaradıcılığında Turançılıq ideyasının ictimai

və poetik təzahürləri” // – Bakı: Filologiya və sənətşünaslıq məqalə. AMEA, – 2022. №1, – s.66-72.

12. Turkishness and Turanism in the creativity of Muhammad Hadi // - Polonia: Scientific journal of Polonia University. - 2023. № 59, - s. 140-145.
13. “Mürtəce” romantiklərinin yaradıcılığında türkçülük və turançılıq // İSPEC 11. Uluslararası Sosial və Beşəri Bilimlər Kongresi, - Muş: - 4-6 Mart, - 2023, - s.167-171.
14. Cəfər Cabbarlının romantik poeziyasında Turançılıq // Humanitar Elmlər Yeni Paradiqlər Kontekstində Gənc Tədqiqatçıların Beynəlxalq Elmi Konfransı, Xəzər Universiteti. - Bakı: - 29 Mart, - 2023. - s.169-174.

Dissertasiyanın müdafiəsi _____ 2024-cü il tarixində saat 14⁰⁰-da Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.31 – Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1001. Bakı şəhəri. İstiqlaliyyət küçəsi, 53.
Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyat Muzeyi.

Dissertasiya ilə Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat _____ 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 27.03.2024

Kağızın formatı: A5

Həcm: 36 695

Tiraj: 100